

Epilepsie in Sofokles' Filoktetes

KIMBERLEY MOUVET

Filoktetes is een marginale figuur uit de Griekse mythologie in verschillende betekenissen van dat woord. Hij maakt deel uit van de verhalen rond Herakles, maar is er niet de held van. Hij wordt ook vermeld in verbinding met de Trojaanse oorlog, maar opnieuw is hij daar niet de figuur die eerst bij ons opkomt (i.t.t. Achilleus, Agamemnoon en Odusseus). Binnen beide verhalen als geheel vormt Filoktetes slechts een kanttekening. Hij is echter nog op een andere manier 'marginaal': hij leeft buiten de maatschappij. Door een verwonding opgelopen tijdens de overtocht naar Troje werd hij in alle eenzaamheid achtergelaten op het eiland Lemnos, voor de kust van Klein-Azië. Zijn uitsluiting en de gevolgen daarvan zijn de kern van de tragedie van Sofokles rond deze figuur. In dit artikel schets ik eerst het verhaal van Filoktetes, steunende op het standaardwerk van Jebb (Jebb 1962: vii-xlii). Daarna ga ik dieper in op het stuk van Sofokles zelf en zijn verschillende implicaties en interpretaties. Ten slotte zal ik aantonen hoe Sofokles gebruik gemaakt heeft van het dagelijkse leven, en met name van zijn kennis van epilepsie, om enkele essentiële vragen aan zijn publiek voor te leggen en zodoende een katharsis teweeg te brengen.

Het Filoktetes-verhaal

Filoktetes duikt op in verschillende verhalen. Zo speelt hij een niet te verwaarlozen rol bij de dood van Herakles, zoals bekend uit Sofokles *Trachiniae* (Musurillo 1967: 61). Na de verwoesting van de stad van Eurutos in Euboia, keert de halfgod terug naar zijn echtgenote, Deianeira. Zij vermoedt evenwel dat zijn affectie voor haar vervaagd is. Om zijn liefde terug te winnen, maakt ze voor hem een kleed klaar dat doordrongen is van wat zij denkt een liefdesdrank te zijn. Dat werd haar immers verteld door een stervende centaur, Nessos. Deze werd echter gedood door Herakles' boog. Als een soort uitgestelde wraak gaf hij Deianeira het kleed dat in werkelijkheid vergiftigd is. Wanneer Herakles het kleed dan ook nietsvermoedend aantrekt, wordt hij volledig verteerd door het gif. Zijn enige uitweg blijkt de dood te zijn. Hij laat dan ook zijn zoon, Hullos, een brandstapel maken voor hem. Hullos is echter niet in staat om de brandstapel aan te steken. Op het dringende verzoek van Herakles

neemt Filoktetes uiteindelijk deze taak op zich. Uit dankbaarheid krijgt hij de beroemde boog en pijlen van Herakles (Jebb 1962: ix). Op deze manier wint Filoktetes faam als boogschutter.

Het is dan ook in deze hoedanigheid dat hij optreedt in de epische cyclus rond de oorlog tegen Troje, de tweede sage waarbinnen hij een belangrijke nevenrol speelt (Jebb 1962: ix-xi). Een orakel had bevolen om op de door-tocht naar Troje een offer te brengen aan de godin Chrusè, op het gelijknamige eiland. Enkel Filoktetes kent dit eiland, omdat hij er in zijn jeugd met Herakles geweest was, toen deze zelf een offer bracht aan Chrusè. Wanneer hij echter de leiders van de Grieken naar het heiligdom brengt, wordt hij gebeten door een waterslang, die de tempel bewaakt. De wond die hij op deze manier heeft opgelopen, veroorzaakt erge pijn, maar ook een ondraaglijke stank. Daarom besluiten de leiders van het leger om Filoktetes achter te laten op het eiland Lemnos. Dat is echter niet het einde van het verhaal. Na negen jaar strijd was Troje nog steeds niet gevallen. De Trojaanse ziener Helenos, gevangen genomen door Odusseus, orakelde dat de stad nooit zou vallen zonder de boog van Herakles, die in het bezit was van Filoktetes, en de zoon van Achilleus, Neoptolemos (De Ley & Demoen 2008: 45-46). Op dit punt in het verhaal verschilt de tragische behandeling van de epische cyclus. Volgens de traditie wordt Filoktetes ‘opgehaald’ door Diomedes terwijl Neoptolemos naar Troje wordt gebracht door Odusseus (De Ley & Demoen 2008: 46). Eenmaal in Troje wordt Filoktetes behandeld door de zonen van Asklepios. Helemaal genezen, trekt hij ten strijde en doodt uiteindelijk Paris met zijn pijlen (Jebb 1962: xii). Na de val van Troje, ten slotte, is Filoktetes een van de helden die veilig thuis komen (zie *Odussea*, boek 3, v. 190).

Tragische behandeling door Sofokles

Het verhaal van de terugkeer van Filoktetes is onderwerp geweest van op zijn minst drie tragedies. Dat kan men afleiden uit de 52ste redevoering van Dion Chrusostomos, waarin deze een gedetailleerde vergelijking maakt van de drie stukken over dit thema van Aischulos, Sofokles en Euripides. Op enkele fragmenten na zijn de tragedies van Aischulos en Euripides evenwel verloren gegaan. Die van Sofokles is wel bewaard gebleven. Zijn *Filoktetes*, opgevoerd in 409 v.C., verschilt aanzienlijk van de gelijknamige tragedies van Aischulos en Euripides: de dramaturg maakt Filoktetes’ isolatie absoluut door van Lemnos – of althans het deel van het eiland waar hij zich bevindt – een onbewoonde plek te maken en hij voert Neoptolemos op als Odusseus’

gezel.¹ Deze keuzes hebben tot uiteenlopende interpretaties aanleiding gegeven. In wat volgt, zal ik de interpretatie voorstellen die naar mijn mening het meest waarschijnlijk is.

De proloog (vv. 1-134) van het stuk wordt uitgesproken door Odusseus. Het eerste wat het publiek te weten komt, is dat Lemnos onbewoond is: “Ἀκτὴ μὲν ἦδε τῆς περιρρύτου χθονὸς / Λήμνου, βροτοῖς ἄστιπτος οὐδ’ οἰκουμένη” (vv. 1-2: “Dit is de kust van het omspoelde land van Lemnos, onbetreden door mensen en onbewoond” [alle vertalingen zijn van mijn hand]²). Volgens Nancy Worman is het van primair belang dat Filoktetes helemaal alleen is. Zijn fysieke afzondering representeert immers zijn mentale isolering.³ Ook Bernard Knox is deze mening toegedaan: “The island, like that home he begs Neoptolemus to take him to, is a form of death, from which he is to be invited to return to life” (Knox 1964: 129).⁴ Het verlaten eiland wordt dus tegenover de maatschappij, de gemeenschap van het Griekse leger en het leven zelf geplaatst. Het tweede dat Odusseus vermeldt, is dat zijn metgezel Neoptolemos is. De introductie van Neoptolemos als medespeler in het stuk is zeer interessant. Als de zoon van zijn vader – “ὦ κρατίστου πατρὸς Ἑλλήνων τραφεὶς / Ἀχιλλέως παῖ Νεοπτόλεμε” (vv. 3-4; “nakomeling van de sterkste vader onder de Hellenen, kind van Achilleus, Neoptolemos”) – komt hij tussen Odusseus en Filoktetes te staan. Zo creëert Sofokles drie archetypes op het podium. Neoptolemos representeert het ‘Achilleïsche’ type, dat een ideaal voorstaat van “warlike generosity, of rigid standards of honor, of insistence on *timê*, the respect of the world – all this combined with the asceticism and physical beauty of the athlete and his all-too-frequent intellectual limitations” (Knox 1964: 121). Odusseus is logischerwijs van het ‘Odusseïsche’ type dat “versatility, adaptability, diplomatic skill, and intellectual curiosity, insisting on success combined with glory rather than sacrificed for it” (Knox 1964: 122) idealiseert. Tot slot zou men Filoktetes het type van de artiest (Musurillo 1967: 109) kunnen noemen, doordat hij zich bewust buiten de maatschappij stelt op basis van eigen kwa-

¹ Zowel Aischulos als Euripides maken gebruik van een koor van Lemniërs (wat een onbewoond Lemnos uitsluit). Ook brengen ze allebei Filoktetes in direct contact met Odusseus, die echter niet herkend wordt omwille van de negen jaar lange isolatie (bij Aischulos) of omwille van een goddelijke vermomming (bij Euripides).

² Ze zijn soms gebaseerd op Koolschijn (1992: 93-172).

³ Worman (2000: 8): “Abjection offers a way to understand the close connection between the communal rejection of the diseased man and his own experience of internal conflict.”

⁴ Ibid.: 135: “Philoctetes’ stubbornness condemns him not just to a spiritual death of inactivity and isolation ...” en 140: “But Philoctetes’ stubbornness condemns him to inaction, to ineffective suffering; he clings to the mood of vengeful self-pity, which has been his comfort for ten lonely years, and plays the role of victim rather than hero.”

liteiten.⁵ De spanning die tussen deze drie figuren ontstaat, is van cruciaal belang voor het stuk.⁶ Gezien het feit dat Neoptolemos een jongeling is, die bovendien zijn vader verloren heeft, zullen beide volwassen mannen zich gedragen als mentor ten opzichte van hem (Knox 1964: 122).

Nadat vastgesteld is dat Filoktetes daadwerkelijk nog op dezelfde plaats verblijft, bakent Odusseus de rollen duidelijk af: voor de missie waarop ze zijn gezonden is hij de leider, Neoptolemos de “ὕπηρέτης”, dienaar (Sofokles, *Filoktetes*, v. 53). De jongeman, die geen lid was van de expeditie naar Troje tien jaar geleden, moet het vertrouwen van Filoktetes winnen, opdat hij de onoverwinbare boog van Herakles zou kunnen nemen. Om daarin te slagen, stelt Odusseus hem voor een leugenachtig verhaal op te hangen over verraad en bedrog door de zonen van Atreus. Neoptolemos is niet meteen gewonnen voor het plan: hij wil liever eervol falen dan schandelijk overwinnen (vv. 94-95). Desalniettemin verlaat hij zijn eigen Achilleïsche natuur voor die van Odusseus⁷ wanneer deze hem wijst op de dubbele glorie van wijsheid en dapperheid als hij erin slaagt de boog naar Troje te krijgen. Immers, Troje valt niet zonder de aanwezigheid van zowel de boog als Neoptolemos zelf. Voor hij terugkeert naar het schip, belooft Odusseus nog een als koopman verklede handlanger te sturen, als Neoptolemos te veel tijd verdoet.

In de parodos (vv. 135-218) komt het koor op. Dit bestaat uit zeelui van het schip van Neoptolemos. Het koor vormt een *emotional extension* van Neoptolemos en is perfect geplaatst om de situatie waarin hun leider zich bevindt te doorgronden.⁸ Hij raadt hen aan te zeggen wat bij het moment past of, met andere woorden, Filoktetes naar de mond te praten. Wanneer het koor medelijden uitdrukt voor de situatie waarin de zieke man zich bevindt, verklaart Neoptolemos dat deze “θεῖα” (v. 192), goddelijk van oorsprong is: Filoktetes werd immers gebeten door de slang van de godin Chrusè. Daaren-

⁵ Roisman (2005: 60, 72, 87) stelt een andere onderverdeling voor. Volgens haar wordt het Achilleïsche ideaal vertegenwoordigd door Filoktetes en het Odusseïsche door Odusseus. Neoptolemos moet kiezen tussen de twee.

⁶ De Ley & Demoen (2008: 48-49): “Een belangrijk deel van de dramatische interesse die Sofokles’ stuk ook nu nog te bieden heeft, is ongetwijfeld te danken aan de botsing of confrontatie tussen deze twee tegengestelde karakter(type)s. [...] Sofokles’ “vondst” [is] toch in de eerste plaats belangrijk voor de uitbeelding van Filoktetes.”

⁷ “When he [i.e. Neoptolemos] first speaks, his role also resembles that of Odysseus, since, at least initially, he deceives Philoktetes [...] His sympathetic response to the mournful man is tempered in part by his use of an Odyssean persuasive technique, which centers on mirroring the self-image of one’s interlocutor” (Worman 2000: 11).

⁸ Musurillo (1967: 118-119): “Rather as a crew of vigorous Greek sailors who are loyal to their hero, the Chorus is completely successful; and in their piety, charm, obedience, loyalty, and tact, they form a poetic and emotional extension of the character of Neoptolemos. They act as a sounding-board, an echo of his feelings, [...] in expressing the tension between their loyalty to Neoptolemos and their compassion for Philoktetes, the Chorus is perfectly right.”

boven werd hij zo lang alleen achtergelaten als de goden voorbestemd hadden. Dan legt het koor zijn meester het zwijgen op: ze horen de man steunend naderen.

Inderdaad, in het eerste *epeisodion* (vv. 219-675) komt Filoktetes daadwerkelijk op het toneel. Hij groet de vreemdelingen, blij en vol verwachting, maar deze lijken met stomheid geslagen. Ze antwoorden immers niet meteen (Worman 2000: 11). Eenmaal geconfronteerd met Filoktetes valt het de jongeling duidelijk moeilijker om de rol te vervullen die Odusseus hem had toebedeeld. Wanneer Neoptolemos zijn stem terugvindt, antwoordt hij dat ze inderdaad Grieken zijn. Filoktetes is dolgelukkig met deze mededeling en vraagt verder: wie zijn de vreemdelingen dan precies en waarom leggen ze aan bij Lemnos? De jongeman antwoordt aanvankelijk naar waarheid en vertelt dat hij de zoon van Achilleus is. Hij is op Lemnos verzeild geraakt terwijl hij wegvoer uit Troje. De schok van het zicht van de verwilderde man moet al wat afgenomen zijn, want hij begint in zijn rol te groeien. Hij veinst dat hij Filoktetes niet eens kent. Deze uitspraak onderstreept zijn eenzaamheid en isolement uit de maatschappij (Worman 2000: 11). Het is dan ook een zware slag voor de arme man. Om de jongeman *up to speed* te brengen, vertelt hij hem zijn verhaal. Het valt hier op te merken dat we een andere versie van het achterlaten op Lemnos krijgen dan Odusseus gaf in de proloog. Anders dan Odusseus speelt hij veel meer in op Neoptolemos' gevoelens en vraagt hem zich in te beelden hoe het moet geweest zijn. Hij werkt verder in op zijn gemoed wanneer hij hem informeert over hoe hij overleefde, hoe andere vreemdelingen zijn smeekbeden in de wind sloegen, etc. Het koor drukt dan ook zijn medeleven met de man uit. Neoptolemos echter houdt vast aan wat Odusseus hem had opgedragen en vertelt Filoktetes het leugenachtige verhaal dat hem werd voorgekauwd: Agamemnoon en Menelaos weigerden hem de wapens van zijn vader te geven nadat deze overleden was. Ze hadden die immers aan Odusseus toegewezen. Toen die zich brutaal had opgesteld tegenover de jonge Neoptolemos, had deze besloten terug naar huis af te varen. De negatieve vermelding van Odusseus wekt meteen sympathie op bij Filoktetes. Hij vraagt ook naar zijn vroegere vrienden – Aias, Antilochos, Patroklos – maar allen blijken dood te zijn. Beiden besluiten dat alleen de slechte mensen overleven. Filoktetes gaat zelfs zo ver om te stellen dat het wel lijkt alsof de goden de boosaardige beschermen. Hoe kan hij zoiets verklaren? Met deze bittere noot neemt Neoptolemos afscheid van Filoktetes. De wind is immers gunstig om af te varen. Daarop begint de man te smeken om hem mee naar huis te nemen. Ook het koor dringt aan om hem te redden. Neoptolemos gaat akkoord.

Terwijl beide mannen zich echter klaarmaken voor vertrek, verschijnt de zogenaamde koopman die Odusseus beloofd had te sturen.⁹ Hij wendt zich eerst tot Neoptolemos alleen, en waarschuwt hem dat het Griekse leger hem achtervolgt. Wanneer duidelijk gemaakt wordt dat de man bij Neoptolemos Filoktetes is, lijkt de koopman minder geneigd het verdere nieuws waarvan hij weet heeft te vertellen: Odusseus en Diomedes zijn immers zagezegd onderweg naar de zieke man. Neoptolemos vraagt zich luidop af waarom Atreus' zonen zich nu plots bekommeren om een man die ze jaren geleden achtergelaten hebben (vv. 598-600). Daarop vertelt de koopman (voor het eerst in het stuk) over het orakel van Helenos:

ὄς δὴ τά τ' ἄλλ' αὐτοῖσι πάντ' ἐθέσπισεν
καὶ τὰπὶ Τροία πέργαμ' ὥς οὐ μὴ ποτε
πέρσοιεν, εἰ μὴ τόνδε πείσαντες λόγῳ
ἄγοιντο νήσου τῆσδ' ἐφ' ἧς ναίει τὰ νῦν. (vv. 610-613)

Hij voorspelde hen, naast veel andere zaken,
dat ze nooit de torens van Troje zouden
neerhalen, als ze deze man niet met woorden zouden overtuigen,
en hem meebrengen van dit eiland waar hij nu verblijft.

Toen Odusseus – zo vertelt de koopman verder – deze voorspelling hoorde, zwoer hij Filoktetes terug mee te brengen naar Troje, “ἐκούσιον ... εἰ μὴ θέλοι δ', ἄκοντα” (vv. 617-618; “vrijwillig ... maar als hij niet zou willen, tegen zijn wil”). Dit verhardt de gevoelens van Filoktetes tegenover het Griekse leger – en Odusseus in het bijzonder – waardoor hij zo snel mogelijk wil vertrekken. Neoptolemos echter stelt dat de wind tegen zit (ook al suggereerde hij enkele honderden regels eerder, vv. 464-467, het tegenovergestelde), maar Filoktetes kan hem overreden. De twee verzamelen de schamele bezittingen van de arme man – een kruid dat zijn pijn kan verlichten en de machtige boog van Herakles. Neoptolemos maakt van de gelegenheid gebruik

⁹ Volgens Jebb heeft de komst van de koopman verschillende gevolgen: niet alleen wordt Filoktetes hierdoor nog ongeduldiger om te vertrekken, de band tussen hem en Neoptolemos wordt er ook door geïntensifieerd terwijl zijn haat voor Odusseus nog verhardt (Jebb 1962: xxvii). Musurillo vindt dan weer het feit dat de koopman voor het eerst het orakel van Helenos in zijn volledigheid aanhaalt het belangrijkste element van de scène. Bovendien wijst hij erop dat de koopman door de acteur gespeeld wordt die ook Odusseus speelde eerder in het stuk. Zo sluit hij niet uit dat het hier misschien om een verklede Odusseus gaat, in plaats van om een apart personage (Musurillo 1967: 115-116). Het is in elk geval zo dat de komst van de koopman geen onmiddellijk gevolg heeft (Filoktetes was immers klaar om met Neoptolemos te vertrekken). De scène heeft desalniettemin een emotioneel en dramatisch effect (Musurillo 1967: 115): niet alleen wordt Filoktetes met de bedreiging door een brutale Odusseus geconfronteerd, Neoptolemos is eveneens getuige van de felle emoties die een terugkeer naar het Griekse leger en Troje bij hem oproept.

om de trotse bezitter zo ver te krijgen hem het wapen te laten aanraken. Als de twee mannen de grot binnen gaan om Filoktetes' spullen te zoeken, volgt het enige echte stasimon (vv. 676-729) van het stuk: het enige koorlied waarbij het koor alleen op scène staat. Het drukt zijn medeleven met het hoofdpersonage uit en zijn bewondering voor Neoptolemos.

Het tweede *epeisodion* (vv. 730-826) vangt aan met een aanval van Filoktetes' ziekte. Omdat de man gelooft dat Odusseus hem op de hielen zit, geeft hij zijn boog aan Neoptolemos ter bewaring. Deze belooft dat niemand behalve zij twee de boog zullen hanteren (vv. 774-775). Bovendien verzekert hij hem dat ze bij hem zullen blijven tot hij weer hersteld is van zijn aanval.

Als Filoktetes na het paroxisme in slaap valt, stelt het koor voor om de benen te nemen (vv. 826-864). Neoptolemos' twijfel, gesuggereerd in de scène met de koopman, kristalliseert zich evenwel: in dactylische hexameters, het metrum van de heroïsche poëzie en orakelspreuken (Knox 1964: 131; Gill 1980: 141), distantieert hij zich van de missie zoals die hem door Odusseus werd voorgesteld: het is niet alleen de boog die telt, ook Filoktetes is van belang. Het is dus slechts door de aanwezigheid van Neoptolemos dat de “*mens* Filoktetes, met zijn eigenwaarde en recht op sympathie en respect – na alles wat hem is aangedaan en wat hij die tien jaar lang geleden heeft –” (De Ley & Demoen 2008: 49) aan bod kan komen.¹⁰

Wanneer Filoktetes opnieuw wakker wordt aan het begin van het derde *epeisodion* (vv. 865-1080), kan hij nauwelijks geloven dat Neoptolemos daadwerkelijk gebleven is. Hiermee heeft hij wat Filoktetes betreft zijn nobele aard bewezen (vv. 874-876). Dit compliment leidt Neoptolemos' verwarring naar een climax. Uiteindelijk besluit hij de man de volledige waarheid te vertellen: Filoktetes moet naar Troje om daar, samen met Neoptolemos, de stad te doen vallen. Logischerwijs reageert de man op heftige wijze: hij snauwt Neoptolemos bittere verwijten toe, en eist zijn boog terug. De jongeman weet niets te antwoorden, waardoor Filoktetes zijn situatie verder bejammert. Net wanneer hij de jongen zo ver heeft gekregen om de boog terug te geven, verschijnt Odusseus uit het niets op scène. Hij kan de teruggave nog net op tijd verhinderen. Op deze manier wordt Filoktetes totaal onverwacht met zijn aartsvijand geconfronteerd. De man die hem zovele jaren geleden heeft achtergelaten op het onbewoonde eiland dreigt er nu mee hem met geweld mee te sleuren naar Troje. Het enige wat Filoktetes nog kan

¹⁰ “The disclosure is possible only because Neoptolemus himself, a naturally frank and chivalrous spirit, is fitted to invite it.” (Jebb 1962: xxiv-xxv); “his [i.e. Odusseus'] words show his inability to see Philoctetes as a person, not simply the instrument of his plans, and as the rightful owner, not simply the present holder, of the bow” (Gill 1980: 140).

bedenken om dat te verhinderen is zelfmoord. Odusseus' mannen kunnen hem echter net op tijd grijpen. Als de man zijn gevoelens nogmaals passioneel verwoordt, kiest Odusseus voor een andere tactiek: in plaats van hem met geweld mee te sleuren naar het schip, laat hij hem los, en zegt dat hij zelf wel de boog zal hanteren als Filoktetes niet mee gaat. Hij vertrekt zonder nog aandacht te schenken aan de man, samen met Neoptolemos. Deze geeft het koor het bevel bij Filoktetes te blijven om nog een laatste poging te wagen hem te overtuigen.

In een beurtzang tussen koor en Filoktetes (vv. 1081-1217) beklagt deze laatste zijn lot, terwijl het koor hem op zijn eigen verantwoordelijkheid wijst: hij heeft de kans om van zijn ziekte te genezen in Troje, maar hij kiest er zelf voor om op Lemnos weg te kwijnen. Na nogmaals emfatisch geweigerd te hebben mee te varen naar Troje (v. 1197: “οὐδέποτε’ οὐδέποτε’, ἴσθι τὸδ’ ἔμπεδον”; “nooit, nooit, weet dat zeker”), vraagt hij het koor om één gunst: een wapen om zelfmoord mee te plegen.

Maar dan, aan het begin van de *exodos* (vv. 1218-1471), verschijnen Neoptolemos en Odusseus opnieuw, ruziënd. Neoptolemos blijkt zijn eerdere fout te willen rechtzetten door de boog alsnog terug te geven aan zijn rechtmatige eigenaar. Odusseus' dreigementen – nu en hier vechten om het wapen of later, met het hele Griekse leger, Neoptolemos' thuisland Skuros te belegeren – hebben geen effect en hij verdwijnt opnieuw. Neoptolemos vraagt Filoktetes wat hij heeft besloten: gaat hij met hen mee naar Troje of blijft hij hier om weg te kwijnen? Wanneer blijkt dat Filoktetes nog steeds koppig weigert, geeft hij de boog terug. Als een ware *jack-in-the-box* verschijnt Odusseus opnieuw met de intentie de teruggave tegen te houden. Dit maal is hij echter te laat. Meteen richt Filoktetes een pijl op zijn vijand, maar Neoptolemos houdt hem tegen; dat zou niet eervol zijn voor eender wie van hen (v. 1304). Odusseus druipt opnieuw af. Op deze manier bewijst Neoptolemos opnieuw zijn nobele aard. Wanneer Filoktetes hem daarvoor prijst, maakt hij van de gelegenheid gebruik om toch nog een laatste keer te proberen zijn wil om te buigen; hij zal immers niet alleen glorie vinden onder de muren van Troje, maar ook genezing. Hoewel even aan het twijfelen gebracht, weigert Filoktetes nog steeds en houdt Neoptolemos aan zijn woord om hem naar huis te brengen. De jongeman geeft toe. Wanneer hij zijn bezorgdheid uit om de veiligheid van zijn thuis, belooft Filoktetes hem bij te staan met de onfeilbare pijlen van Herakles. Deze woorden zijn nog niet koud of daar verschijnt de god zelf als bij toverslag. De mythe wil immers dat Filoktetes wel degelijk vecht onder de muren van Troje. Omdat Sofokles de spanningen die zich gedurende het stuk hebben opgebouwd onmogelijk op menselijke wijze kan

oplossen, laat hij het stuk, volgens sommigen teleurstellend, eindigen met een *deus ex machina*.¹¹ Desalniettemin is de keuze voor Herakles doordacht; er is immers een diepe verbintenis tussen de god en de held (Van Der Eijk 1994: 81), niet alleen op het fysieke vlak – beide hebben immers intense pijn geleden – maar ook op het metafysische vlak: wat is het doel van de boog (Musurillo 1967: 117; Gill 1980: 138-139)? Het verschijnen van Herakles herinnert Filoktetes aan diens grote werken. Het is dus geen toeval dat de god daarop alludeert in zijn speech (vv. 1418-1420). Op deze manier wordt de functie van de boog – na vele inspanningen glorie te winnen (Gill 1980: 143) – in Filoktetes' herinnering gebracht (Knox 1964: 141). Deze aanvaardt dan ook de raadgevingen van zijn oude vriend, de god Herakles.¹² Samen met Neoptolemos vertrekt hij van Lemnos:

ἔνθ' ἢ μεγάλη Μοῖρα κομίζει,
γνώμη τε φίλων χῶ πανδαμάτωρ
δαίμων, ὃς ταῦτ' ἐπέκρανεν. (vv. 1466-1468)

waar grote Moira me heen voert,
en de mening van vrienden en de alles-temmende
god, die dit in vervulling bracht.

De aanval

In dit onderdeel zal ik de pijnaanval van Filoktetes onder de loep nemen. Het is mijn bedoeling na te gaan of Sofokles daarvoor gebruik gemaakt heeft van een werkelijke aandoening als inspiratiebron. Ik stel namelijk dat hij zich hoofdzakelijk gebaseerd heeft op manifestaties van epileptogene aard om in het stuk enkele essentiële vragen te stellen.

¹¹ Voor een duidelijke discussie over de oudere opvattingen omtrent dit punt, zie Van Pesch (1953: 143-146); een moderne discussie omtrent dit punt kan men vinden bij Pucci (1994: 37-39). Hier is het belangrijk op te merken dat de acteur die Odysseus speelde ook Herakles moet gespeeld hebben. Er bestaat dan ook een lezing waar de figuur van Herakles helemaal geen god is, maar slechts een verklede Odysseus (Roisman 2005: 109-111), zoals Musurillo stelde met betrekking tot de koopman.

¹² Gill gaat zover om het volgende te stellen: "he [i.e. Herakles] sums up the significance of the bow as we have seen it in this play: that heroic achievement depends on *authentic friendship*. [...] He makes it plain that for Philoctetes, ἀρετή, the heroic use of the bow, is inseparably linked with his *two bonds of friendship*, both to Heracles and to Neoptolemus (1423-40). [...] The *deus ex machina*, then, has not the function of wrenching human will into conformity with an impersonal divine plan (or of forcing the organic development of the plot into the alien mould of the myth). It is the final revelation of the underlying theme of the play, the truth finally recognized by Neoptolemus (though so long obscured by Odysseus) that the gods respect openness not manipulation, and the procedures of *friendship* (persuasion and consent) not of compulsion, and regard such procedures as a precondition of heroic achievement" (Gill 1980: 139-144; mijn cursivering).

Eerst zal ik aan de hand van de tekst zelf (Lloyd-Jones 2002) aantonen dat de belangrijkste inspiratiebron voor het beschrijven van Filoktetes' aanval wel degelijk epilepsie is geweest. Daarna zal ik enkele andere pathologieën bespreken, die voorgesteld zijn als 'de ziekte van Filoktetes'. Hierbij zal ik proberen aan te tonen waarom deze geen bevredigende oplossing bieden voor het probleem. Tot slot onderzoek ik welke de effecten zouden kunnen geweest zijn als Sofokles inderdaad gebruik gemaakt heeft van een reële inspiratiebron.

Ik baseer met op verschillende medische teksten, waaronder antieke geschriften als *Περὶ ἰερῆς νούσου* (Littré 1962: band 6) en Nikandros' *Θηριακά* (Gow & Scholfield 1953), maar ook moderne theorieën (Grassi, Farina & Cervini 1999). Daarnaast heb ik ook geput uit interpretatieve teksten (Knox 1964; Musurillo 1967; Van Der Eijk 1994; Worman 2000; Roisman 2005; De Ley & Demoen 2008). Tot slot heb ik gebruik gemaakt van Freuds theorieën omtrent *das Unheimliche* (Freud 1919; Clack 2008).

Een epileptische aanval?

Laten we dus eerst de aanval zelf van dichterbij bekijken. Na het vertrek van de koopman is Filoktetes, zoals gezegd, nog meer gebrand om te vertrekken dan voorheen: “ἴωμεν” (v. 637; “laten we gaan”). Neoptolemos staat aanvankelijk weigerachtig tegenover deze aansporing, maar geeft al gauw toe: “ἀλλ' εἰ δοκεῖ, χωρῶμεν” (v. 645; “maar als jij het wil, laten we gaan”). Alvorens te vertrekken wil Filoktetes echter nog enkele bezittingen verzamelen:

φύλλον τί μοι πάρεστιν, ᾧ μάλιστ' ἀεὶ
κοιμῶ τόδ' ἔλκος, ὅστε πραυνεῖν πάνυ. [...]
εἶ μοί τι τόξων τῶνδ' ἀπημελημένον
παρερρήκεν, ὡς λίπω μὴ τῷ λαβεῖν. (vv. 649-650, vv. 652-653)

Ik heb een kruid, waarmee ik altijd deze wonde
verzacht, zodat ze geheel verlicht. [...]
ik wil ook controleren of niet één van mijn pijlen slordig
is ontglipt: ik wil ze niet voor een ander achterlaten.

De vermelding van het machtige wapen zorgt ervoor dat Neoptolemos vraagt de goddelijke boog te mogen aanraken. Aangezien Filoktetes gelooft dat de jongeman hem terug naar huis zal brengen, staat hij hem deze gunst toe: hij ontving hem zelf na een weldaad. Daarna gaan de twee Filoktetes' grot binnenvoeren om de genoemde bezittingen te verzamelen, “τὸ γὰρ / νοσοῦν ποθεῖ σε

ξυμπαραστάτην λαβεῖν” (vv. 674-675; “want de ziekte eist dat ik jou als hulp meeneem”). Wanneer Filoktetes en Neoptolemos echter terug verschijnen, geeft de tekst meteen aan dat er iets mis is. Neoptolemos vraagt immers waarom Filoktetes, anders zo praatzuchtig, plots zwijgt (vv. 730-731). De man kan enkel antwoorden met een enkele klank: “ᾶ ᾶ ᾶ ᾶ” (v. 732). Wanneer zijn gezelschap de vraag opnieuw stelt, antwoordt hij: “οὐδὲν δεινόν. ἀλλ’ ἴθι, ὦ τέκνον” (v. 733; “niets ergs. Maar kom, jongen”). Zijn aanvankelijk stamelen zou kunnen begrepen worden als afasie¹³. Dit komt duidelijker naar voren in wat volgt. Wanneer Filoktetes zijn “ᾶ ᾶ ᾶ ᾶ” herhaalt (v. 739) blijken zijn volgende woorden te starten met deze zelfde klank: “ἀπόλωλα” (v. 742; “ik ga ten onder”). De dichter drukt het jammeren van de man echter niet alleen uit door middel van deze ene klank. Slechts een regel verder gebruikt hij “ἀτταταῖ” om het schreeuwen van Filoktetes te ‘verwoorden’. De volgende woorden beginnen opnieuw met dentalen: “διέρχεται, / διέρχεται. Δύστηνος, ὦ τάλαις ἐγώ.” (v. 743; “het gaat door mij, het gaat door mij. Ongelukkige, arme ik!”). De meest gestileerde uitdrukking van pijn en/of afgrijzen¹⁴ is echter te vinden in verzen 745-746: “παπαῖ, / ἀπαπαπαῖ, παπᾶ παπᾶ παπᾶ παπαῖ”. Ook dit zou een geval van afasie kunnen suggereren. Het is mogelijk dat Filoktetes hier probeert “παῖ” te zeggen, een aanspreking die in het stuk vaak gebruikt wordt voor Neoptolemos, maar het is evenzeer opvallend dat het volgende woord dat Filoktetes weet uit te brengen met dezelfde plosief begint: “πρὸς θεῶν, πρόχειρον εἴ τί σοι, τέκνον, πάρα / ξίφος χερσῶν, πάταξον εἰς ἄκρον πόδα.” (v. 747; “bij de goden, als je iets bij de hand hebt, kind, een zwaard in je handen, sla dan het uiteinde van mijn voet af!”). Deze vaststelling gaat echter niet altijd op. In een lange jammerklacht worden deze gestileerde kreten niet altijd gevolgd door alliteraties die afasie doen vermoeden (v. 782; v. 790).

Welke andere symptomen vertoont Filoktetes tijdens zijn plotse, onaangekondigde aanval? Eenmaal het paroxisme zijn hoogtepunt bereikt (v. 814), begint Filoktetes te ijlen. Hij lijkt hallucinaties te hebben, wanneer hij naar boven verwijst: “ἐκέϊσε νῦν μ’, ἐκέϊσε [...] ἄνω” (v. 814). Neoptolemos weet niet waarover hij het heeft: “ποῖ λέγεις; [...] τί παραφρονεῖς αὐ; τί τὸν ἄνω

¹³ “Verzamelnaam voor alle door ziekte of beschadiging verworven en aangeboren (zelden) storingen van het centraal zenuwstelsel, welke tot gevolg hebben een vermindering of verlies van het vermogen zich uit te drukken door middel van spraak, schrift of tekens, dan wel de gesproken of geschreven taal te begrijpen” (Kloosterhuis 1989: 47).

¹⁴ Knox (1964: 130-131): “There is a pitch of physical suffering which words are inadequate to express, and when human beings reach it they make sounds, like animals, which convey nothing but the extremity of their pain. In Greek these sounds are formalized; there is something to scream – not words, but sounds that one has heard others make in agony and that now offer, indeed impose, themselves as a formal pattern in which to express a suffering past human endurance.”

λεύσσεις κύκλον;” (vv. 814-815; “Waar bedoel je? [...] Waarom ben je opnieuw buiten zinnen? Waarom kijk je naar boven, naar het gewelf?”). Bovendien is het mogelijk af te leiden uit wat Neoptolemos zegt dat zijn ogen wegdraaien. Hij vraagt de ijlende man immers waarom hij zo *naar boven* kijkt. Filoktetes reageert echter niet op deze vragen. Hij raakt werkelijk buiten zinnen en lijkt volgens de tekst te willen weglopen (“μέθεξ μέθεξ με”, v. 816; “laat me, laat me los”). Neoptolemos houdt hem echter tegen. Wanneer de aanval voorbij is, valt de zieke in een diepe slaap (vv. 821-822). Als hij opnieuw ontwaakt, een vijftigtal verzen verder, lijkt hij in eerste instantie de mannen rond hem niet te herkennen. Hij verwijst dan ook naar hen als “τό τ’ ἐλπίδων / ἄπιστον οἰκούρημα τῶνδε τῶν ξένων” (vv. 867-868; “de verhoopte, ongelooflijke wacht van deze vreemdelingen”).¹⁵ Filoktetes herstelt echter snel van zijn retrograde amnesie¹⁶, en beseft dat het Neoptolemos en zijn mannen zijn die, ondanks de aanval, bij hem gebleven zijn. Blijkbaar ondervindt de man wel nog problemen om op te staan. Hij vraagt Neoptolemos dan ook om hulp (v. 879). Deze stelt voor dat zijn mannen hem dragen (vv. 886-887). De zieke staat echter alleen de hulp van de jongeman toe, en vraagt: “μ’ ἔπαυ” (v. 898; “richt mij op”). Men zou eventueel kunnen vermoeden dat het verwonde been van de man verlamd is.

Als men al deze symptomen samen neemt – plotse aanvang, afasie, ijlen, hallucinaties, diepe slaap, retrograde amnesie en tijdelijke verlamming aan één zijde – komt men uit bij een type epilepsie dat Jacksoniaanse epilepsie genoemd wordt. Deze vorm van epilepsie wordt als volgt gedefinieerd: “een vorm van symptomatische epilepsie, waarbij de krampen meestal in één van de handen beginnen en zich uitbreiden over de gehele lichaamshelft, vaak met behoud van het bewustzijn” (Kloosterhuis 1989: 409). Bovendien treedt er na afloop vaak een tijdelijke verlamming op van de lichaamsdelen die aan de aanval hebben deelgenomen. Dat wordt Toddse parese genoemd (Robberecht 2007: 12-30).

Vanuit de moderne diagnostiek kan men dus inderdaad epilepsie herkennen in de symptomen van Filoktetes. Vraag is of deze symptomen ook bekend waren ten tijde van Sofokles. Daartoe kunnen we te rade gaan in het *Corpus Hippocraticum*, waarin epilepsie tientallen keren vermeld wordt. De belangrijkste

¹⁵ Het is eveneens mogelijk dat het woord ‘vreemdeling’ hier eerder duidt op emotionele afstand (en dus verwondering van Filoktetes’ kant) dan op effectief geheugenverlies.

¹⁶ “Geheugenverlies voor gebeurtenissen die plaats hadden vóór de ziekte uitbrak; wordt veroorzaakt door infectieziekten, hersenschudding, epilepsie, hysteric, verwondingen, enz.” (Kloosterhuis 1989: 29).

kenmerken van epilepsie volgens het *Corpus* waren het wegdraaien van de ogen, bewusteloosheid en een diepe slaap volgend op de aanval. Deze beschrijving doet voornamelijk denken aan tonisch-clonische aanvallen.¹⁷ Daarnaast vermeldt *Περὶ ἰσπῆς νούσου*, het Hippokratische geschrift *Over de heilige ziekte*, dat patiënten stemloos worden. Dit zou men kunnen terugvinden in de afasie die ik zo-even heb behandeld. Verder bespreekt dit tractaat ook de mogelijke uitlokkende oorzaken van een epileptische aanval. Deze waren ofwel een verschil in warmte ofwel schrik. Die laatste kan meegevoeld hebben in het geval van de tragedie, door de grote opwinding die zich van Filoktetes meester maakt.

Men zou zich de vraag kunnen stellen hoe het mogelijk was dat Sofokles een dergelijke epileptische aanval zo accuraat kon ensceneren. Nancy Worman stelt de volgende verklaring voor: "As a priest of the healing deities Aminos and Aesclepius, Sophocles would likely have been well acquainted with contemporary medical thought" (Worman 2000: 13). Deze bewering vindt steun in Van Der Eijk. Hoewel hij toegeeft dat het niet kan bewezen worden dat Sofokles daadwerkelijk teksten uit het *Corpus Hippocraticum* heeft gelezen, oordeelt hij wel dat "zijn beschrijving medische kennis verdraagt die blijkens de genoemde teksten in zijn tijd beschikbaar was en waaruit hij, op de eclectische wijze die bij een niet-vakman niet hoeft te verbazen, geput kan hebben" (Van Der Eijk 1994: 78). Beide auteurs staan niet stil bij de vraag hoe het dan mogelijk zou zijn voor het publiek om deze symptomen te herkennen. Het antwoord ligt immers voor de hand. De toeschouwers in het theater herkenden de tekenen van een epileptische aanval aan de hand van hun persoonlijke ervaring. Gezien het feit dat er zo vaak geschreven werd over epilepsie in het *Corpus Hippocraticum* (meer dan 100 beschrijvingen), kan men aannemen dat de ziekte ook vaak voorkwam in het Griekenland van de 5de eeuw v.C. Het is dus aannemelijk dat zowel Sofokles als zijn publiek op een gegeven moment in hun leven getuige ware van een epileptische aanval in het straatbeeld van Athene.

Naast de puur medische elementen zijn er echter nog andere, eerder socio-culturele elementen die wijzen op epilepsie. Het eerste hangt samen met de sociale aanvaarding van de ziekte. Wanneer Filoktetes de aanval voelt opkomen, probeert hij te ontkennen dat er iets aan de hand is tegenover Neoptolemos. Als de ziekte van Filoktetes effectief epilepsie zou betreffen, valt dit

¹⁷ Een tonisch-clonische aanval is een vorm van veralgemeende epilepsie waarbij fasen van spierspanning en -ontspanning elkaar opvolgen.

binnen de verwachtingen. *Περὶ ἰερῆς νόσου* vermeldt immers dat epileptici zich uit schaamte proberen te verbergen net voor een aanval. Dat zou hier dan ook het geval kunnen zijn.

Een tweede aspect betreft de rol van de goden in de ziekte. Die wordt in de parodos door Neoptolemos verduidelijkt. Wanneer het koor zijn medeleven met Filoktetes uitdrukt, antwoordt hij immers:

θεῖα γάρ, εἴπερ κἀγὼ τι φρονῶ,
καὶ τὰ παθήματα κεῖνα πρὸς αὐτὸν
τῆς ὠμόφρονος Χρύσης ἐπέβη,
καὶ νῦν ἂ πονεῖ δίχα κηδεμόνων,
οὐκ ἔσθ' ὡς οὐ θεῶν του μελέτη. (vv. 191-196)

Van goddelijke oorsprong immers, als ik het goed heb,
kwam dit lijden naar hem
vanwege de wilde Chrusè,
en wat hij nu lijdt zonder verplegers,
kan alleen maar door de zorg zijn van een van de goden.

De ziekte van Filoktetes wordt op deze manier duidelijk verklaard als een goddelijke verantwoordelijkheid. Het was in het Griekenland van de 5de eeuw v.C. inderdaad gebruikelijk om de oorsprong van ziektes bij de goden te zoeken (Temkin 1994: 20). Dat was zeker het geval voor epilepsie, zoals het schrift *Περὶ ἰερῆς νόσου* aantoot.¹⁸ In deze tragedie dus blijkt Neoptolemos (althans aanvankelijk) een goddelijke oorsprong aan te nemen voor het lijden van Filoktetes. Ook de getroffene zelf lijkt deze mening toegedaan te zijn. Wanneer hij immers verneemt dat Neoptolemos geen weet heeft van zijn lot, roept hij immers uit: “ὦ πικρὸς θεοῖς” (v. 254; “gehaat door de goden”). Filoktetes zelf ervaart dus zijn lijden als afkomstig van de goden. Zijn houding ten opzichte van hen is evenwel ambivalent. Over het algemeen zou men kunnen stellen dat hij zich eerder negatief uitlaat over de goden. Zo vraagt hij zich luidop af “ποῦ χρῆ τίθεσθαι ταῦτα, ποῦ δ' αἰνεῖν, ὅταν / τὰ θεῖ' ἐπαθρῶν τοὺς θεοὺς εὔρω κακοῦς;” (vv. 451-452; “hoe moet dat verklaard worden, hoe goed te keuren, als, wanneer / ik het goddelijke gedrag bekijk, ik ondervind dat ze slecht zijn?”). Bovendien veronderstelt hij dat de goden niet om hem geven (v. 1020). Desalniettemin verwijst hij meermaals traditioneel, bijna for-

¹⁸ *Περὶ ἰερῆς νόσου* is niet alleen de eerste monografie over epilepsie, het bevat ook een invectief tegen magico-religieuze opvattingen rondom epilepsie van “magiërs, zuiveraars, vagebonden, charlatans, al de soorten mensen die de indruk willen wekken zeer godsvruchtig te zijn en meer te weten dan een ander” (§1, r. 23-25).

mulair naar de goden, in een wens of een vloek.¹⁹ Daarnaast laat hij zich ook driemaal positief uit over de goden als beschermers van de mensheid en de rechtvaardigheid.²⁰ Twee van deze uitlatingen zijn gericht tegen Odusseus, zijn aartsvijand. Deze profileert zich immers als het instrument van de goden: “Ζεύς ἐσθ’, ἴν’ εἰδῆς, Ζεύς, ὁ τῆσδε γῆς κρατῶν / Ζεύς, ᾧ δέδοκται ταῦθ’ ὑπηρετῶ δ’ ἐγώ” (vv. 989-990; “Zeus is het, opdat je het zou weten, Zeus, die over deze aarde heerst, Zeus, aan wie dit goed leek. Ik ben zijn dienaar”). Filoktetes’ vertrouwen in de goden is nog niet dermate geschonden dat hij kan geloven dat de goden zouden toestaan dat Odusseus hem op die manier tot schande brengt. Hij reageert dan ook fel:

... θεοῖσιν εἰ δίκης μέλει.
 ἔξοιδα δ’ ὡς μέλει γ’· ἐπεὶ οὐποτ’ ἂν στόλον
 ἐπλεύσατ’ ἂν τόνδ’ οὔνεκ’ ἀνδρὸς ἀθλίου –
 εἰ μή τι κέντρον θεῖον ἦγ’ ὑμᾶς – ἐμοῦ. (vv. 1036-1039)

... als gerechtigheid de goden ter harte gaat.
 En ik wéét dat het hen ter harte gaat; want jullie zouden nooit
 uitgevaren zijn om deze meelijwekkende man
 als een goddelijke aansporing jullie niet had geleid – om mij.

De andere aanroeping van de goden is eigenaardiger. Net aan het begin van de aanval roept Filoktetes de goden aan om te komen als beschermers (v. 738). Dit zou men kunnen interpreteren als Filoktetes die de goden vraagt zijn straf op te heffen. Op deze manier wordt de link tussen goden en ziekte opnieuw duidelijk naar voren gebracht.

Tot slot is het ook een god die genezing brengt voor de kwaal van Filoktetes. Aan het einde van het stuk belooft Herakles immers dat hij Asklepios naar Troje zal zenden om hem te genezen (vv. 1437-1438). De connectie tussen Herakles en epilepsie²¹ geeft het slot nog een extra dimensie: het is niet zomaar een god die genezing schenkt, het is Herakles, de vriend van Filoktetes, de oorspronkelijke eigenaar van de boog en de rechtstreekse aanleiding voor zowel ziekte als genezing van Filoktetes.

¹⁹ Zie vv. 315-316, 484, 933, 1031, 1382.

²⁰ Zie vv. 738, 991-992, 1036-1039.

²¹ Volgens de mythes, leed Herakles zelf aan een enigmatische ziekte. Hoewel er onzekerheid bestaat over de aard van deze ziekte, wordt ze toch vaak in verband gebracht met epilepsie. Dat zou verklaren waarom de aandoening ook ‘de ziekte van Herakles’ werd genoemd. (Martiny, Poullet, Sournia & Toellner 1980-1984: 190-192; Temkin 1994: 20)

De ziekte van Filoktetes: verschillende pathologieën

De kwaal van Filoktetes heeft onderzoekers van verschillende disciplines geboeid. Niet alleen literatuurwetenschappers hebben zich over de vraag gebogen, maar ook artsen en geschiedkundigen. Ik zal mij beperken tot twee verschillende voorstellen om de ziekte van Filoktetes te benoemen die, naar mijn mening, de aandacht het meeste waard zijn.

Volgens de artsen Walter Grassi, Antonella Farina en Claudio Cervini lijdt Filoktetes aan acute jichtige arthritis (Grassi, Farina & Cervini 1999: 2156). Zij baseren hun diagnose op volgende symptomen: de plotse opkomst en de intensiteit van de pijn, de gelimiteerdheid van de aanval, het feit dat de episodet worden afgewisseld met periodes waar men geen symptomen ondervindt en de roodheid van het getroffen lichaamsdeel. De precisie van de beschrijving is volgens deze artsen te danken aan het feit dat Sofokles zelf leed aan jicht. Bovendien gaan de auteurs zelfs zo ver om te stellen dat zij niet geloven dat eender welk ander syndroom deze symptomen kan genereren, zelfs geen slangenbeet (Grassi, Farina & Cervini 1999: 2156-2157).

Deze stelling verklaart echter niet waarom Filoktetes gedurende het paroxisme wartaal uitslaat, noch waarom hij na het paroxisme in slaap valt. Deze diagnose is m.i. dan ook niet voldoende bewezen. Een tweede voorstel om de ziekte van Filoktetes te benoemen kan men vinden bij Musurillo en bij Van Der Eijk. Eerstgenoemde gaat in een lange voetnoot na of de beschrijving van de aanval zou kunnen geïnspireerd zijn op een werkelijke slangenbeet. Daarvoor verwijst hij naar Nikandros van Kolofoon (Musurillo 1967: 119-120, noot 1). Deze auteur leefde enkele eeuwen na Sofokles, in de 2de eeuw v.C.²², en schreef een werk over de aard van wilde (giftige) dieren en de wonden die ze konden toebrengen, genaamd *Θηριακά* (Gow & Scholfield 1953: 247 pagina's). Musurillo legt uit dat hij gelooft dat de symptomen bij Sofokles een combinatie zijn van de gevolgen van twee verschillende beten, beschreven door Nikandros: die van een adder en van een zeeslang. Als men in gedachten houdt dat Filoktetes zelf verwijst naar de slang die hem gebeten heeft als “ἐχίδνα” (v. 267), adder, lijkt een beschrijving van de gevolgen van zo'n beet zeker kans te maken om de ziekte van de man te verklaren. Sommige zaken lijken inderdaad te kloppen. Zo scheidt de wonde een bloederige vloeistof af die zou kunnen verklaren wat precies de kwalijke geur veroorzaakt waarover sprake is doorheen het hele stuk. Bovendien brengt de beet van deze slang ook slaperigheid teweeg. Anderzijds ontbreken bepaalde symptomen die aan-

²² Van Der Eijk stelt dat zijn werk uit de 3de eeuw v.C. stamt (1994: 77).

gehaald worden door Nikandros (grote dorst, verkleuring van de huid en braken). Als men echter de passage over de zeeslang er op naslaat, merkt men dat deze slang qua uiterlijke beschrijving meer kans maakt om effectief de slang te zijn die Filoktetes zou kunnen ontmoet hebben op het eiland van de godin Chrusè. Ook de symptomen zijn gelijklopend met wat Filoktetes overkomt: niet alleen is zijn wonde te vinden ter hoogte van zijn voet, de wonde verspreidt ook een kwalijke geur en doet de voet zwellen. Bovendien is er ook melding van een veranderd bewustzijnsniveau evenals een aangetast gezichtsvermogen bij de getroffenene. Ten slotte wordt ook de slaap, die Filoktetes na zijn aanval overmant, vermeld (Van Der Eijk 1994: 77).

Verre van te willen beweren dat de slangenkundige verklaring voor Filoktetes' aanval kant noch wal raakt, zou ik willen opperen dat deze interpretatie de diagnose van epilepsie niet uitsluit. Het lijkt mij immers niet te ver gezocht om te stellen dat de beschrijvingen van de gevolgen van de verschillende slangenbeten kunnen overeenkomen met symptomatische epilepsie. Dat de Grieken in de 5de eeuw v.C. zich bewust waren van de mogelijkheid van het ontwikkelen van epilepsie na een ernstige verwonding blijkt immers uit een passage uit het *Corpus Hippocraticum* (*Επιδημίωv*, boek 5, §15, r. 1-8).

Implicaties van epilepsie als inspiratiebron

Waarom zou Sofokles nu gekozen hebben de hem bekende symptomen van epilepsie op het toneel te brengen? Het is mijn mening dat deze keuze bijdraagt tot de katharsis die het stuk teweeg brengt bij de toeschouwer. Dat kan het best verduidelijkt worden aan de hand van de relatie tussen het koor en het publiek.

Conventioneel haalt het koor in de parodos de belangrijkste thema's aan (Roisman 2005: 15). Zo ook in de *Filoktetes*: er wordt uitdrukking gegeven aan een gevoel van sympathie voor de zieke, maar ook aan respect voor de goddelijke rechtvaardigheid. Deze twee ideeën moeten ook centraal gestaan hebben voor het publiek. Men kan aannemen dat het koor de gevoelens van het publiek vertolkt – althans tot Filoktetes' aanval. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de toeschouwer het gedrag van het koor zou goedkeuren wanneer het Neoptolemos aanraadt na de aanval de hulpeloze man achter te laten. De manifeste aanwezigheid van Filoktetes' lijden vergroot aan de ene kant de pathos en het daaruit volgende medelijden dat het publiek voelt voor hem, maar aan de andere kant brengt het ook de confronterende aspecten van zijn ziekte naar voren. De toeschouwer wordt dus niet alleen met het lijden *an sich* in rechtstreeks contact gebracht, maar ook met zichzelf geconfronteerd d.m.v.

een identificatie met het hoofdpersonage. De emotie die daardoor opgeroepen wordt, is door Freud *das Unheimliche* genoemd. In zijn essay over dit onderwerp definieert hij het gevoel (onder andere) als volgt: “this uncanny is in reality nothing new or alien, but something which is familiar and old-established in the mind and which has become alienated from it only through the process of repression. [...] The layman sees in [the uncanny effect of epilepsy and of madness] the working of forces hitherto unsuspected in his fellow-men, but at the same time he is dimly aware of them in remote corners of his own being” (Freud 1919: 241-243). Zoals Freud zelf aangeeft, is epilepsie beter dan andere ziektes geschikt om een dergelijke emotie op te wekken omwille van zijn eeuwenoude connectie met het bovennatuurlijke. De vraag wat epilepsie veroorzaakt – natuurlijke processen of goddelijke straf – werd voor het eerst gesteld in de 5de eeuw v.C. Men kan dus stellen dat er een zekere mate van intellectuele onzekerheid bestond met betrekking tot epilepsie. Deze onzekerheid is volgens Jentsch, een collega van Freud, de bron van *das Unheimliche* (Jentsch 1906: 7-16, geciteerd in Clack 2008: 252).

Blijft nog de vraag waarvan de toeschouwer dan wel gelouterd wordt door het aanschouwen van de aanval. Zoals zo-even vermeld, heeft het publiek afstand genomen van de morele code die het koor vooropstelt. Het associeert zich nu met Neoptolemos. Deze herkent zichzelf in Filoktetes, zoals Worman stelt. Dat geldt ook voor het publiek. Het verlangen naar restitutie voor de fictieve Filoktetes weerspiegelt dan ook een diepgeworteld hunkeren naar het aanvaarden van het *Unheimliche* in zichzelf. Hierdoor is het mogelijk te stellen dat de toeschouwer bevrijd wordt van onderdrukking van dat *Unheimliche* in zichzelf door een positieve evaluatie van het anders-zijn van Filoktetes en door het verlangen naar erkenning voor deze figuur.

Dit verlangen staat evenwel in schril contrast met de werkelijke sociale stigmatisering van de epilepticus in de 5de eeuw v.C. Deze werd immers als de radicaal ‘andere’ beschouwd – op een gelijkaardige manier als Odusseus Filoktetes bestempelde als δεινός, ‘vreeswekkend’ – en kon als dusdanig geen deel hebben aan de maatschappij van het 5de-eeuwse Griekenland. Deze ambiguïteit van gevoelens moet ook erkend en ervaren zijn door het 5de-eeuwse publiek. Het is dus mogelijk dat het ensceneren van de aanval van Filoktetes vragen oproep bij de toeschouwer omtrent het stigmatiseren van epileptici. Immers, hoe kan men het medeleven dat gevoeld wordt voor Filoktetes verbinden met het actief buitensluiten van mensen met een gelijkaardige aandoening? Omdat deze houdingen rechtstreeks tegenover elkaar staan – en dus een aporie vormen – wordt toeschouwer de mogelijkheid gegeven om zijn eigen gedrag te analyseren aan de hand van de onbuigbare, onmenselijke hou-

ding van Odusseus. Op deze manier kan de toeschouwer met zichzelf in het reine komen, en kan hij bovendien zijn eigen gedrag aanpassen aan deze nieuwgevonden zuiverheid of *καθαρότης*.

Bibliografie

- Arora, U.P. 1996. *Greeks on India: Skylax to Aristoteles*. Bareilly: Indian Society for Greek and Roman Studies.
- Clack, B.R. 2008. "At Home in the Uncanny: Freud's Account of *das Unheimliche* in the Context of His Theory of Religious Belief", in: *Religion* 38: 250-258.
- De Ley, H. & K. Demoen 2008. *Tragedie en Polis: Inleiding bij Sofokles' Filoktetes*. Gent: Vakgroep Klassieke talen.
- Freud, S. 1976 [1919]. "The Uncanny", in: J. Strachey, H. Cixous & R. Dennomé, "Fiction and Its Phantoms: A Reading of Freud's *Das Unheimliche* (The Uncanny)", in: *New Literary History* 7: 619-645.
- Gill, C. 1980. "Bow, Oracle, and Epiphany in Sophocles' *Philoctetes*", in: *Greece & Rome* 27: 137-146.
- Gow, A.S.F. & A.F. Scholfield 1953. *Nicander: The Poems and Poetical Fragments*. Cambridge: University Press.
- Grassi, W., A. Farina & C. Cervini 1999. "The Foot of *Philoctetes*", in: *The Lancet* 354: 2156-2157.
- Jebb, R.C. 1962. *The Philoctetes of Sophocles. With Critical Notes, Commentary, and Translation in English Prose*. Amsterdam: Servio.
- Kloosterhuis, G. 1989. *Zakwoordenboek der geneeskunde*. Den Haag: Elsevier.
- Knox, B.M.W. 1964. *The Heroic Temper: Studies in Sophoclean Tragedy*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Kristeva, J. 2001. *Etrangers à nous-mêmes*. Paris: Gallimard.
- Koolschijn, G. 1992. *Sofokles: Elektra, Filoktetes*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.
- Littré, E. 1961. *Hippocrate: Oeuvres Complètes*. Amsterdam: Hakkert.
- Lloyd-Jones, H. 1994. *Sophocles. Antigone, Women of Trachis, Philoctetes, Oedipus at Colonus*. Cambridge (MA), Londen: Loeb Classical Library.
- Martiny, M., J. Poulet, J.-C. Sourmia & R. Toellner 1980-1984. *Illustrierte Geschichte der Medizin*. Salzburg: Andreas und Andreas.
- Musurillo, H. 1967. *The Light and the Darkness: Studies in the Dramatic Poetry of Sophocles*. Leiden: Brill.
- Poe, J.P. 1974. *Heroism and Divine Justice in Sophocles' Philoctetes*. Leiden: Brill.
- Pucci, P. 1994. 'Gods' Intervention and Epiphany in Sophocles', in: *American Journal of Philology* 115: 15-46.
- Robberechts, W. 2008. *Neurologie*. Leuven: Medica.

- Roisman, H. 2005. *Sophocles: Philoctetes*. Londen: Duckworth.
- Stol, M. 1993. *Epilepsy in Babylonia*. Groningen: Styx.
- Temkin, O. 1994. *The Falling Sickness: A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Van Der Eijk, P.J. 1994. "Pijn en doodsstrijd in de Griekse tragedie: Sophocles' *Philoctetes*", in: H.F.J. Horstmanshoff, *Pijn en balsem, troost en smart: Pijnbeleving en pijnbestrijding in de Oudheid*. Amsterdam: Erasmus, 71-86.
- Van Pesch, H.W. 1953. *De idee van de menselijke beperktheid bij Sophocles*. Wageningen: Veenman & Zonen.
- Von Armin, J. 1962. *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia*. Berlijn: Weidmann.
- Worman, N. 2000. "Infection in the Sentence: Discourse of Disease in *Philoctetes*", in: *Arethusa* 33: 1-36.